

A költészet lehetőségei, a költészet értéke

„...szorítkozzunk olyan gyakorlati következtetésekre, amelyeket a költészet-
tel felelős gonddal foglalkozó személyek hasznosítanak. Az, hogy figyelmünket a
költőről a költészetre fordítsuk, dicséretes cél: előmozdíthatja ugyanis az akár jó,
akár rossz kortárs költészet igazságosabb fölmérését.“ T. S. Eliot *Hagyomány és
tehetség* című esszéjéből idéztünk, Koncsol László fordításában (IRODALMI SZEM-
LE, 1976.). Napjaink kritikai irodalmában a kérdés sűrűn visszatér, a költői gya-
korlat ugyanis egyre inkább polarizálja a közönséget, az értők és értetlenkedők,
a „modernék“ és a „konzervatívok“ mindegyre összecsapnak. Eliot például leszö-
gezi, hogy „az ismétlésnél mindig jobb az új“, de ugyanakkor figyelmeztet ha-
gyomány és újítás dialektikus viszonyára, arra, hogy az öröklés nem azonosítható
a közvetlenül előttünk járt nemzedék útjának a követésével (ha így volna, a „ha-
gyománytól“ mindenkit el kellene riasztani). Ám a hagyomány „nem örökölhető,
s ha birtokolni szeretnéd, csak nagy erőfeszítések árán szerezheted meg magad-
nak. Először is magába foglalja azt a történelmi érzéket, amelyet úgyszólván
nélkülözhetetlennek tartunk azok számára, akik huszonötödik életévüket betöltve
is tovább akarnak haladni a költészet útján; a történelmi érzék pedig érzékeny-
séget foglal magába, a múltnak nemcsak múltékonny volt, hanem jelenvalósága
iránt is; a történelmi érzék rákényszeríti az embert, hogy ha ír, csontjaiban ne
csupán a saját nemzedékét érezze, hanem azt is, hogy Homérosztól kezdve az egész
európai irodalom, azon belül saját népének egész irodalma is egyidejűleg létezik,
és egyidejűleg rendet alkot. Ez a történelmi érzék, amely az időtlenre és a múlóra
külön-külön s az időtlenre és a múlóra együtt is egyformán fogékony, ez az, ami
az írók hagyományossá avatja. Együttal ez az, ami az írók hozzásegíti, hogy a
legtisztábban fölismerje helyét az időben, a kortársak között.“

Az olvasók tudatában élő kétféle — „történeti“ és „modern“ — értékrend
zavarkeltő, lényegében hamis voltára mutat rá Láng Gusztáv igényes esszéje
(*Érték, modernség, korszerűség*. Utunk, 1976. 41—42.). Mintha az elioti gondolatsort
fűzné tovább, amikor az irodalomtörténeti tapasztalatra hivatkozva újlag leszö-
gezi, hogy minden új, valóban „korszakalkotó“ jelenség „az irodalom addig lap-
pangó, jószerivel ismeretlen fejlődésvonalát emeli magához az idő mélységéből“. E
tétel általános igazságát manapság kevesen vitatják, mégis egyetérthetünk Láng
Gusztávval abban, hogy „A mai kritika legfontosabb feladata ennek a józanul
szenvedélyes történeti nézőpontnak a kialakítása, köztudatba vésése“. A gya-
korlatban ugyanis, mindenekelőtt az iskolai irodalomtörténeti szemlélet sugallatára,
az „örök“ értékekhez viszonyítunk, eszerint rangsorolunk, „kimondatlanul is su-
gallva, hogy a múlt klasszikusai *nagyobbak* minden élő írónál. Ez az ítélet — néha
előítélet — egy életre beeszi magát az átlagolvasó tudatába, olyan evidenciaként,
amellyel egyetlen kritikus sem mert soha szembezállni. Az a vélemény, hogy
egy élő költő éppoly nagy, zseniális és örök, mint Petőfi, szentségtörésszámba
menne, s józan eszű bíráló nem kockáztatja hitelét kimondásával — még akkor
sem, ha meggyőződése. Helyette igyekszik kialakítani egy viszonyított, csak a je-
lenre érvényes rangsort, amelyet többé-kevésbé igaznak, támadhatatlannak érez,
s amely csakugyan alkalmas az olvasó gyakorlati eligazítására, amíg az a *jelen
irodalmának* körében marad.“ Márpedig a dialektikusan értelmezett „szenvedélyes
történeti nézőpont“ szükségszerűen több irányban is viszonyít, a hagyományhoz
csakúgy, mint a kortársi igényekhez.

A kortársi igény, azaz ízlés — elvárás — persze bonyolult jelenség, és Láng-
nak kétségtelenül igaza van abban, hogy „nemcsak az irodalom fejezi ki a kor
ízlését, hanem a kor ízlése is igazodik az irodalomhoz. Minél hívebben fejezi ki
egy kor ízlését egy mű, annál biztosabban normává válik. A társadalmi tudatfor-
mák (s így az irodalom) fejlődésének egyik jellemzője, hogy a formák túlélnek a

tartalmakat (s ezzel saját időszerűségüket is), és a köztudatban élőnek tűnnek akkor is, amikor már újakra lenne szükség, sőt az új formák már jelentkeznek. A valóságos tudat ragaszkodik a régihez akkor is, amikor a lehetséges már elvetné őket. A közönség (gyakran a kritika) állandó érzéksalódásban él; azt hiszi, hogy a józan és az a jó ízlés nevében itélkezik új művek fölött, holott valójában a megszokás és a tegnapi ízlés önkényesen normává emelt formái nevében itélkezik.

Ilyen körülmények között különösen fontos minden eszközt megragadni „az olvasó és a modernség anyanyelve” közötti távolság csökkentésére, s „megteremteni az egyes olvasó tudatában is a kultúra folyamatoságát”. A *Románia literară* hasábjain az utóbbi időben jó néhány olyan költői vallomást és kritikusi eszmefuttatást olvashattunk, amelyek alkalmi vagy hivatásos glosszairók történelmietlen szempontjaival vitakozva, a modern költői nyelv funkcionalitásáról, a költészet humanizmusáról fejtettek ki többé vagy kevésbé egyéni, de mindenképpen megszívlelendő nézeteket. Különösen szép volt Ana Blandiana szenvedélyes költői esszéje — a metafora védelmében (*Poezie și proză*. Románia literară, 1976. 37.).

A józan szenvedély hatja át Milan Rúfus, az európai hírvé szlovák lírikus vallomását is *A költő és a szülőföld* kapcsolatáról (*Irodalmi Szemle*, 1976. 6.). Rúfus rokonszenves alkotói büszkeséggel utasít vissza mindenféle megkülönböztetést „kis és nagy irodalmak” között, de hasonlóképpen idegennek érez magától bármilyen külsőséges rekompenzálást. Ez azonban nem jelentheti a szülőföld szerepének lebecsülését. Ellenkezőleg: „A szülőföld a leggyöngédebb, legintimebb valami, ami a költőnek van. A szülőföld pszichikai-fiziológiai kapcsolat. A szülőföld az, ami a költőt megkereszteli, ami a költőnek arcot, ami a szájának formát ad; szóljon ez a száj bármiről, általa hangzik, az ő melegével, az ő ízével. A költészet nem szorul rá az arcból kenceficézésére, az irodalmi kozmetikára. A ráncok ezen az arcon a gondolkodástól származnak, s éppen ennek az arcnak a ráncai. Ez az arc a vers szülőföldje.” Erdekesen elemzi Rúfus a továbbiakban a szülőföld jelenlétét a költészet története folyamán — az elsődleges, egyszerű, gyakorta puszta külső formáktól a rejtettebb megnyilatkozásokig, ahol „a szülőföld a vers húsából és véréből, a vers témájából a költemény lelkületébe: lényegébe húzódott vissza”; a természetlira és a reflexív líra viszonyáról van lényegében szó. „A költő azt mondja: a szülőföld kéz, amelyre ráborulhatsz sírva. Vigyázat, ne értsük őt csupán szó szerint. Ő ugyanis többet tud és többet mond: a szülőföld kéz, amelyre lehajthatod a fejed, ha gondolkodol. Amelybe beletemetetheted magadat. S önmagad által és önmagad nevében mindent és mindenkit. Másképpen művészt nem gondolkodhat. Az alkotás minden egyes pillanatában az igazságot, a teljeset kell magáról vallania. Kegyelmet csupán akkor nyer, ha teljes egészében, maradéktalanul kivallja az irgalmasságot és irgalmatlanságot. Ebben rejlik a mélyebb értelme a művészet és a művész szülőföldjének. Annak a szülőföldnek, melyet az ember nem maga választ magának, s amellyel kérkedni éppen ezért ugyanolyan ostobaság, mint szégyenkezni miatta.” (Zalabai Zsigmond fordítása)

Szintén „A költészet lehetőségei” rovatban olvashattuk e tétel kiegészítését — a csere, a nyitottság gondolatának, állandó igényének a kifejtését. „Csere kell, nyitottság, hatás—kölcsonhatás, megmérgetetés, jól szűrt magunkhozvevés és így tovább — írja Páskándi Géza (*Irodalmi Szemle*, 1976. 5.). — Egy líra egyszerre önálló és »exportképes«. A hagyomány a modernségben fejlődik tovább, tágul időszerűvé. Az anyanyelv a lehetőségeiben (s nemcsak adott valóságában) kínálja a nyelvi jövőt, melynek előfutára — mint mindig — a líra kell hogy legyen.” A nemzetiségi líra épp ebben a tekintetben jelenthet sajátos többletet; a nemzetiségi költő helyzetét ugyanis az jellemzi, hogy „az együttélésben hatnak rá, és esetleg ő is hat — tehetségtől, leleménytől függően lehet nagy lendítőerő, de tehetetel is. Az igazi tehetség így mindinkább egyetemesebbé lehet, a tétova tehetségű pedig egyre provinciálisabb.” A közlekedés egyik fontos útja a műfordítás — amelyről ugyanítt Vojtech Kondrot, személyes tapasztalat alapján, így vall: „Egy-egy műfordítás a költőből még egy új, más költőt teremt. És viszont: a fordító (költő) egy kicsit szintén más, új alkotó lesz. Lehetséges, hogy éppen ez a kölcsönösség a fordítás másik, rejtett (belső) értelme.”

E sokféle vélemény összegezeként, egyaránt gondolva Eliotra, Rúfusra, Páskándira és Ana Blandianára, idézhetjük újra az *Irodalmi Szemlé*-ből: „A lírai formák nemzetközisége tehát — túl azokon az egyetemesen emberi, testvériséget *expressis verbis* is kifejező tartalmakon — illetően módon is értendő. Így tehát a lírai nyelv egyszerre védi a nemzetileg sajátost és az egyetemeset, a nemzetközit, az általánosan is emberit.”

K. I.

**SZEMIOTIKAI ELMÉLET
ÉS ALKALMAZÁS**
(Era socialistá, 1976. 20.)

A szemiotika iránt növekvő érdeklődést tanúsító olvasók igényeire válaszolva közli a folyóirat Solomon Marcusnak, a matematikai poétika világhírű hazai szaktekintélyének írását, amely áttekinti a szemiotika főbb kérdéseit, és bemutatja a hazánkban folyó szemiotikai kutatás fő területeit és irányait.

A szemiotika a kibernetikához és rendszerelmélethez hasonló szupertudomány — írja Solomon Marcus —, amelyet az emberi tevékenység és megismerés különböző területei egységes szemléletének szükséglete hívott létre és amely a természetben és társadalomban előforduló jeleket tanulmányozza. A jel egy adott tárgynak nem minősége, hanem funkciója. A tárgy jelfunkcióján azt a képességét értjük, hogy egy természeti vagy társadalmi összefüggésben (kontextusban) *valamit valaki* számára közvetít. Maga a jel érzékelhető, tartalmaz egy referenst (azt a bizonyos *valamit*: tárgyakat, eseményeket) és érthető, mert a referenshez a tudat annak képzetét, fogalmát vagy vele egyenértékű jelet kapcsol, ez az értelmező (Peirce) vagy érteleme (Frege). A jel tehát egy szemiotikai háromszög, amelyet az érzékelhető jel, a referens és az értelmező alkot. Igen fontos a szemiotikai háromszög dialektikus materialista értelmezésének kérdése: Marcus professzor szerint a jel, referens és értelmező dialektikus egysége a jel és referens által képviselt anyagi valóság s az értelmező és referens által képviselt tudati valóság egységének kifejezése. Ugyanakkor a referensnek ama képessége, hogy fizikai tárgyakat éppúgy magába foglalhat, mint tudati tényeket, többek között abból a lehetőségéből is fakad, miszerint egy jel referense egy egész szemiotikai háromszöget is tartalmazhat. Ezért lehet az elsődleges szemiotikai folyamatokról (amelyekben a referens kizárólag az anyagi valósághoz tartozik) a másodlagos szemiotikai folyamatokra áttérni. A másodlagos szemiotikai folyamat referense elsődleges szemiotikai folyamat. E modellnek megfelelően térünk át egyre magasabb elvonatkoztatási fokon álló szemiotikai folyamatokra. Ezek révén valósul meg az anyagi valóság egyre közvetettebb, ugyanakkor egyre mélyebb tükrözése.

A szemiotika első rendszeres kidolgozója Charles Sanders Peirce (1839—1914) amerikai logikus, matematikus és filozófus. (Tíz év múlva fejeződik be műveinek 16 kötetre tervezett összkiadása.) Peirce dolgozta ki a szemiotikai három-

szög fogalmát. Később Frege és Carnap is eljutott ugyanehhez a kategóriához. Kombinatorikailag Peirce 59 049 jelosztály elméleti létezőségét számította ki. E nagy változatosságot azonban csökkentette egy hármas felosztás segítségével. Peirce jeltipológiája szerint a jelek *ikonikusak*, *indexikusak* és *szimbolikusak* lehetnek. A felosztás szempontja a jel és referens viszonyának természete. Az ikonikus jel és referense között motivált kapcsolat van a jel és referense közös tulajdonsága révén, ez legtöbbször analógián alapuló kapcsolat. Az indexikus jelet a jel és referens közötti folytonossági-érintkezési kapcsolat jellemzi.

Ezekkel ellentétben a szimbolikus jelek kapcsolata a referenssel nem motivált, konvencionális. Ez a jelenség vezetett a nyelvi jel konvencionálisának tételéhez. A mai kutatások fényében úgy tűnik, hogy az ikonitás fogalmát kell felülvizsgálni. A természetes nyelvekben, mint R. W. Wescott és Paolo Valesio kimutatják, a korábban hittnél sokkal több elem utánozza a nem-nyelvi valóságot. Eco szerint az ikonitás jelensége jóval túlterjed az analógián. A kérdés megoldása lényeges lépést jelentene a „figuratív művészet“, „absztrakt festészet“, „konkrét költészet“ megértésében.

Nem kevésbé fontosak az indexikus jelekhez kapcsolódó elméleti kérdések. Az indexikus funkció a világegyetem determinista elméletének kiindulópontja. A természetes nyelvekben ez a funkció alapvető jelentőségű, és a deiktikus kifejezések használatára révén valósul meg. (Deiktikus kifejezések azok, amelyeknek referense csak a beszélővel való viszonylatában határozható meg, például a személyes névmások, idő- és helyhatározószók.) Az ikonikus funkció hozza létre a metaforát, az indexikus a metonímia alapja. A retorikai alakzatok tehát szemiotikai természetűek, következésképpen nemcsak a költészetnek, hanem a tudományos szövegnek is elemei, csakhogy itt konvencionális és általános jellegük van. A jelfunkcióknak fontos tulajdonsága a fokozatosság; beszélhetünk adott szemiotikai folyamat ikon-, index- és szimbolum-szintű fokozatairól. A szimbolikus: a jelfunkciók történeti fejlődésének legmagasabb foka, a kultúra természet feletti győzelmének kifejezése.

Utóbb felmerült a jelfogalom kiküszöbölésének lehetősége, tekintettel ennek túl általános jellegére. A következményrelációból kiindulva H. Hiz ezt meg is valósította, és axiomatizált szemiotikai rendszerhez jutott. Ez az elmélet felveti a jeltől független jelentés létezőségének kérdését. Th. Sebeok kutatásai nyomán bebizonyosodott, hogy a szim-

bolikus viselkedés az állatvilágban is fellelhető, megdőlt tehát az emberi társadalom állatvilágtól való elválasztásának régi alaptétele, mely szerint a jelhasználat csak az emberre jellemző képesség. Ilyen és ehhez hasonló problémák állanak ma a szemiotikai kutatás homlokterében.

A kutatás mai szempontjait elemezve, a szerző kitér arra, hogy a kutatók érdeklődése jelenleg nagymértékben a szintaxis, szemantika és pragmatika közötti viszonyokra irányul. (A szemiotika e hagyományos felosztásában a szintaxis a jel—jel viszonyt, a szemantika a jel—jelölt tárgy viszonyt, míg a pragmatika a jel—értelmező viszonyt tanulmányozza. A számítógépek programnyelveinek (ALGOL, FORTRAN, COBOL, APL, PLI stb.) javítása jelentős mértékben attól függ, hogy megvilágítsuk: mit értünk a programnyelv szemantikáján, és mi a viszonya e nyelvnek saját szintaxisához. E kérdés megválaszolása az ember és számítógép közötti kommunikációt javítaná.

A kommunikációelmélet is szoros kapcsolatban van a szemiotikával, mert egy kommunikációs folyamatban az üzenet jel, az adó és vevő váltakozva értelmezők, az üzenet kontextusa pedig a jel referense. A kódolt kommunikációs folyamat hat funkciója: az emotív, konatív, referenciális, fatikus, metalingvisztikai és poétikai ugyanakkor szemiotikai funkciók is. Az információelmélet — az entrópia és redundancia fogalmait — az entrópia és redundancia fogalmait által — ugyancsak érinti a szemiotika alapkérdéseit, mert a jel az értelmezőről és referensről egyaránt információt is közvetít, tehát redundancia és entrópia jellemzi.

A szemiotika tudományos jelentőségét ma csak növeli az információrobbanás, a kultúra növekvő bonyolódása, a társadalom minden területét átható ideológia, a tömegkommunikáció felvetette problémák, amelyek megoldásában nagy szerepet játszhat. Tudományos státusát ma már a Nemzetközi Szemiotikai Társaság, saját folyóirata, a *Semiotica* és a különböző országos társaságok biztosítják. A szemiotika kompetenciáját egyre inkább igénybe veszik a köz- és vasúti szállítás jelrendszereinek kidolgozásakor, különböző kommunikációs rendszerek, írások kifejlesztéséhez, számítógépprogramozásnál, praxiológiai, orvostudományi kérdésekben, a művészeti kommunikációban.

Hazánkban a szemiotikai kutatások 1970 után indultak fejlődésnek. Elsősorban változatosságuk feltűnő. A főbb területek és kutatóik: a nyelvi jel státusa (P. Miclău, E. Vasiliu, H. Wald, L. Wald), a szemiotika filozófiai problémái és a

logikai szemiotika (Al. Boboc, P. Botezatu, I. Pîrvu, C. Popa, S. Vieru, H. Wald), cselekvésszemiotika (C. Popa), a nyelvi aktusok szemiotikája (S. Golopenția-Eretescu), poétikai jel (A. Constantinescu, I. Coteanu, P. Diaconescu, E. Dragoș, G. Duda, P. Miclău), orvosi szemiotika (V. Săhleanu, G. Săvulescu), jel-tipológia (M. Nadin), a patológikus állapotok szemiotikája (C. Ogodescu, E. Pamfil, P. Schweiger, I. Vianu, I. Voinescu), a jel rendszervonatkozásai (C. Bălăceanu, E. Nicolau), narratív szemiotika (S. Alexandrescu, I. Bădescu, M. Mancaș, M. Nasta, Szabó Zoltán, I. Vlad), folklórszemiotika (A. Amzulescu, C. Bărbulescu, C. Eretescu, R. Niculescu, M. Pop, N. Roșianu), szemiotikai esztétika (V. E. Mașek, C. Radu). A román szemiotikai kutatások jelentős részét a matematikai és matematikai nyelvészeti modellek alkalmazása jellemzi, így a zenei szemiotikában, az építészeti, a programozó nyelv, az emberi cselekvés szemiotikájában, a színház- és tárgyalásszemiotikában.

A szemiotikai kutatások fejlődése elé jelenleg akadályt gördít az oktatás és kutatás hagyományos megszervezése, amely nem biztosítja a klasszikus és kvázিয়েgetemes (pl. kibernetika, rendszerelmélet, szemiotika) tudományágakban folyó kutatás összekapcsolását. A román szemiotikai kutatás nagykorúsodása saját folyóirat létrehozását teszi szükségessé — hangsúlyozza Solomon Marcus.

ROMAN JAKOBSON LECKÉJE (Le Monde des livres, 1976. 9862.)

Roman Jakobson nyolcvanéves. Életműve döntő hatással volt és van a nyelvtudomány huszadik századi alakulására, gondolkodása az embertudományokat általában, közelebbről az antropológiát és a lélektant — Lévi-Strauss, illetve Lacan közvetítésével — új utakon indította el. De a művelt olvasóknak is csak nagyon csekély töredéke ismeri ténylegesen ezt az életművet. *Hat lecke a hangról és a jelentésről* című könyve ezen az őszön, a nagy tudós születésnapjára jelent meg Párizsban, és végre éppen ehhez, az eddig el nem ért, szélesebb közönséghez szól. A szó „titkát” feszegeti benne a szerző, azt, ahogyan a jelentés, a gondolat testet ölt a hangalakban. „Ha ennek a kapcsolatnak a ténye teljesen világos is — írja Jakobson —, annál kevésbé tisztázott a szerkezete. Egy hangsról kiderül, hogy mozgásba hozza a jelentést, de hogyan töltik be a hangok e »jármű« feladatát? Mi egészen pontosan a hangok és a jelentés (les sons et le sens) viszonya a szón belül és a

nyelvben általában? [...] Le kell választani a jelentést hordozó legkisebb, legutolsó fonikus elemet, vagyis — képletesen szólva — meg kell találni a nyelv »kvantumjait.« Ebben a lebon-tásban Jakobson nem állt meg a fonémáknál; azon a ponton, ahol a lehetséges kombinációk sokasága a már tovább nem osztható, csekély számú bináris el-entétekre redukálódnak, rálett arra, amit megkülönböztető sajátosságoknak nevez. Tovább ezen az úton — az egye-temes fonológiai jelenségek megfejtése felé — nyelvtipológiai kutatások vezet-nének, az eltérések elterjedését feldol-gozó fonológiai atlaszok segítségével.

A *Hat lecke* történetéről tudni kell, hogy bennük a szerző még nem bon-totta ki a fentebbi gondolatot, legújabb, befejezés előtt álló könyve tárgyát: azt az előadásorozatot örökítik meg, har-mincöt évvel kidolgozásuk után, ame-lyet 1942-ben tartott New York-ban. „1941-ben érkeztem az Egyesült Álla-mokba. Két évvel korábban az esemé-nyek arra kényszerítettek, hogy elhagy-jam Csehszlovákiát, időközben Dániában és Norvégiában, végül pedig Svédország-ban éltem, s mindvégig előadásokat tar-tottam” — tisztázza Jakobson régi-új könyve keletkezéstörténetét egy párizsi interjúban. Kevéssel Amerikába érkezé-se után a már világhírű nyelvészt meg-hívták egy akkor alakuló, szabadegye-tem jellegű „high school” általános nyelv-észeti professzorának, egy olyan tanári karba, amelyben Jacques Maritain a fi-lozófiát, Claude Lévi-Strauss az antro-pológiát tanította. „Elkészítettem hát ezt a hat leckét, s arra törekedtem, hogy a lehető legvilágosabban fejtssem ki gon-dolataimat a fonológiáról [...] Ahova a harmincás évek vége felé jutottam, azt a fonémák kérdése megoldásának tekin-tettem [...] Időközben, mialatt tovább gondoltam ezt a problémát [...], Svéd-országban kiadtam egy kis könyvet, *A gyermeknyelv és az afáziát*, melyet a nyelv hangrendszere mint közlési esz-köz bevezetésének szántam. Ezekben az előadásokban nagyobb teljességre törekedtem, s ugyanakkor arra, hogy egyszerű legyek, hiszen nem szakemberek gyülekezetéhez szóltam, hanem tágabb közönséghez, amelyben emigráns egyetemi tanárok mellett sok New York-i volt, korántsem nyelvészek. Egyébként nagyon örültem, hogy hallga-tóim között más diszciplínákat művelő tudósok vannak, akik aztán kérdéseket tettek fel. Innen ered nagyon szoros együttműködésem — s erre igen büszke vagyok — Lévi-Strausszal.“ A szöveg fennmaradása egyébként annak tulajdo-nítható, hogy Jakobson, elszokván a francia nyelven való előadástól — a fő-

iskola az École libre des hautes études nevet viselte —, nem szabadon beszélt, hanem előre megírta kurzusait.

Módosult-e lényeges pontokon Jakob-son gondolkodása az elmúlt emberöltő során? A strukturális nyelvészet atyja szerint inkább a tudomány fejlődött. Ma már Jakobson a szubliminális szerepét a nyelvhasználatban rugalmasabban ér-telmezi; belátja, hogy ennek a tudatkü-szöb alatti szférának a szerepe nem zárja ki „a beszélő alanyok és a be-szélő közösség tudatos magatartását. Feltűnő ez a gyermekeknél, akik a be-szédtanulással együtt elsajátítják egy mélyen tudatos — Charles Sanders Peir-ce által zseniálisnak nevezett — nyelvi magatartás elemeit. Hangsúlyozni kívá-nom — ahogyan amerikai előadásaim-ban meg is tettem — azt a sajátos funk-ciót, amelyet akkor tölt be a nyelv, amikor maga is tárgyává válik a szó-vegnek (s amelyet a logika metanyelv-nek nevez). Itt is rá kell világítani a tudatos részvetelre.“ Jakobson szerint: a szubliminális és a tudat szerepe nem-hogy kizárnák, inkább kölcsönösen ki-egészítik és befolyásolják egymást. A szubliminális nélkül a nyelv halott, a tudati tényező nélkül maga a rendszer fenyeget összeomlással.

1942-ben Jakobson még úgy vélte, „a nyelv az egyetlen olyan rendszer, amelyet jelentést hordozó és jelentés nél-küli elemek alkotnak“. Azóta felfedeztek más ilyen típusú rendszereket: például a sejtbológia a genetikai kódot, a struk-turális antropológia pedig kimutatta, hogy a mitoszok összességét analog mű-ködéstípus szerint lehet elemezni. „Igaz, hogy a munkámat kezdetben uraló gon-dolat (minthogy a megkülönböztető sa-játosságok az egyetlen olyan tényező, amelynek magában nincs jelentése, de amely nélkül lehetetlen a jelentésszerve-zés) szűknek bizonyult, bár eleinte szűk-séges volt. Azóta [...] elképesztő egye-zéseket látok a genetikai kód szerve-zettségére és a nyelv között. Másfelől az antropológia — előbb Lévi-Strauss, újab-ban más szerző is — arra tanít, hogy a kultúra legkülönbözőbb területein ha-sználó jelenségekkel találkozunk. [...]

Hiba lenne elhamarkodott követke-ztetéseket levonni. Annyi bizonyos, hogy az élet keletkezését követően több moz-zanat figyelhető meg: az első szakasz-ban megjelenik a nemiség, amelyben az egységes szervezetet a pár váltja föl; a fejlődés következő szakasza — és ez bio-lógiai forradalom is — az, amikor meg-jelenik a beszélő ember, a *homo lo-quens*, amelynek nyelve egyidejűleg igényli és megteremtí a társadalmat. Azután következik az újabb fázis, az

író és olvasó emberé, akit az előzővel való összefüggésben kell vizsgálni.

Elképzelhető-e, hogy egy napon lehetséges lesz kimutatni azt a „fokozatosságot”, amely a biológikumot összeköti a kulturálissal?

„Az álmokat a közönség, de még a tudósok is gyakran veszélyesnek tartják. Am ha felismerjük, hogy álmok, akkor, azt hiszem, építőelemei minden területen bármely tudománynak.”

A TITOK LOGIKÁJA (Echinox, 1976. 7—8.)

„Minden, ami titokzatos, egyben lényeges és jelentős is.” Ez a titok logikája Simmel meghatározása szerint. Egyed Péter e simmeli gondolatból kiindulva keres választ a naplórás műfaji, esztétikai és világnézeti kérdéseire.

A *titok*. Képzeljük el az összes műfajokat egy feudális rendi kíséret tagjaként, a napló e kíséretben kétségtelenül a titoknok szerepét töltene be. Szerepe olyan, hogy környezetének tagjai sem tudják pontosan, mi a feladata — ezt csak az utókor döntheti el. Egy biztos: a naplóban főként az kap helyet, amiről nem szabad explicit módon tudni. Persze a titkos ismeretet nem szabad társadalmilag tiltottként felfognunk. Inkább arról van szó, hogy a naplónak maga a naplóíró a főhőse, aki ebben a minőségben kénytelen lelkének legmélyebb régióiba elmerülni. A titok a lényeg megtalálásának plauzibilis ösvénye lehet, de lehet a „tipikus tévedés” útja is. „A titkot az a tudat hordozza — jellemezhetjük a naplóíró szubjektív beállítódását Simmel szavaival —, hogy elárulható. Birtokosa úgy érzi, olyan hatalom van a kezében, amely sorsfordulókhoz és meglepetésekhez, örömhöz és romboláshoz — ha talán csak önpusztításhoz is — vezethet. A titkot az árulás lehetősége és kísértése veszi körül. A felfedezés külső kockázatával a felfedezés belső kockázata fonódik össze — ami a mélység vonzásához hasonlít.” Ez a jellemzés nem egészen általános érvényű. Mégsem csak az intrikus naplóíró sajátja, hanem bizonyos mértékig minden naplóíró-beállítódást jellemez. Maga a titkosírás is, számos napló tartozék, ezt látszik igazolni.

Több vagy kevesebb lélek? Bizonyos naplók szubjektív mélységével, a naplóíró kitárulkozásával más korok más naplóíróinak szikár feljegyzései állnak szemben. Mi a lélek esetenkénti bőbeszédűségének vagy szűkszavúságának oka? A naplórás „elkesülésének” alapjait az időszemlélet változásának szemlélyiségalkító hatásában kell keres-

nünk. A titok fejlődése tehát a személyiség történeti fejlődésével esik egybe, melynek során a lélek újra problematikussá válik önmaga számára. A polgárosulás a középkor statikus, tempós idejét felgyorsította. A napok tartalmát szociológiailag az határozza meg, hogy egy napi ciklusban mennyi objektív vagy szubjektív esemény fér el. A középkor időpercepciójában az esemény még nem süríthető egyetlen napba, hiszen napok hosszú sorozatát tölti ki. Mindez megváltozik az életforma dinamikájának fokozódásával. A társadalmi viszonyok, s ezzel összefüggésben a személyiség fejlődése a napi ciklusba egyre több „lényegyet” zsúfol.

Haller Gábor *Naplójában* (1630—1644) egy nap tartalma még egyetlen mondatnyi, egy hónapé fél kvadrát oldal. Maga a napló eseménytár, melynek a szubjektum csak passzív feljegyzője. A személyiségnek — mivel a „lélek” még nem probléma — nincsen titka. „1636. március 1-6. Szamos-Újvár. Adták ki a hónapzt. 7. Szamos-Újvár. Küldtem az inasom által az urnak levelet. 8-10. Szamos-Újvár. Hozták bé lovaimat, küldött az úr levelet egy pistolt lödöngöstől. 11-19. Szamos-Újvár. 20. Déz. Holt meg Baczában Mikó József. 21-30. Dez. 24. Ez tájban holt meg Ebeni Sigmond; holott este csak a lábát fájlaltatván, más nap meg holt.” E sorokat bárki írhatta volna, aki Haller rendi szemléletével és iskolázottságával rendelkezett. A szubjektumnak nincs történeti perspektívája. Nincs tehát e perspektívától elhatárolható vagy ehhez viszonyítható tudati titkosság sem. A szubjektív gesztus hiánya miatt a napló *nem* műalkotás értékű, és a személyiség *nem* alkotó típus.

A szubjektum emancipálódása folytán a történés súlypontja eltolódik. A lét-folyamat megváltoztathatatlan eseményei közé a lélek titkos belső monológja lép be: átrendezi, kiemeli, megváltoztatja az objektív történést. Így írja le Széchenyi 1848. augusztus 29-ének éjszakáját: „Semmi alvás, csak félelem! Átkozott éjszakát éltem át. Bensőmben egy szüntelen hang: »Mind azon borzalomnak, ami történt, és annak a véroceánnak, ami ömleni fog, te vagy a fő oka.« Átkozottnak érzem magam. Vigasztalást, egyetlen fénypontot sem tudok találni.” A hegeli értelemben vett moralitás is kimondottabbá válik. Wesselényi írja *Utinaplójában* 1821. szeptember 23-án: „Erős férfiasság! tisztelt törvényed ellágyulást nem szenved, szentül fogadom, hogy cselekedeteimben csak a kötelességtől mérsékelt hajthatatlan erő fog mindig uralkodni...”

Idő. A napló csak lehetőségként válhat műalkotássá. A naplóíró leghihetőbb pillanatát is óhatatlanul megtöri a napok monotóniája. Az idő a naplóírót a mindennapi nyelvhez horgonyozza, a köznap nyelvűből való kiemelkedés legfelsőbb pontja az artisztikus nyelv, de nem a műalkotás nyelve. Ezért immánensen drámai műfaj a naplóírás: írójának minden pillanatban meg kell küzdenie a belső forma ama áthághatatlan szabályszerűségével, hogy x hónap n -ik napja után az $n+1$ -ik következik, és az időben visszafele megtehető egyedüli út — az emlék. Az emlék pedig nem pótolhatja az epikai műfajok hősének cselekvését vagy a lírai alany személyességének átható erejét. Az emlék mindegyre visszakényszeríti az íróat a mindennapi nyelv fénytelen szintagmái közé.

Ezért nem tud a napló tiszta műfajjává válni. Amikor a nap lényege művészi igazságában kibontakozni kezdene, beköszönt az éjszaka, s a naplóíró számára nem marad más, mint a remény, a sejtés vagy előrelátás. Ha jós lenne, a jövő ismeretében jelentőséget adhatna a mának. A naplóíró azonban nem jós, ha meg is tudja ragadni egy nap lényegét, e lényegről való határolt tudása meggátolja őt abban, hogy a lényegét a műalkotás-egész művészi fikciójában tárja föl.

A nagy naplók tulajdonképpen nem is naplók, hanem önéletrészek. Pellico, Kazinczy, Dosztojevskij naplója a *posteriori* épít szubjektív időt az objektív idő alatt megélt élményből. Az a *posteriori* viszont a naplóíró időtől való függetlensége. Kazinczy börtönaplója nem pusztán diárium, hanem műalkotás: a jakobinus mozgalom történetéhez készült első vázlat. A börtön lakója bűnhődik, tisztában van „vétkével” (politikai tudatosság), vagyis rálát a társadalmi-történeti folyamat egészére. A világtörténeti perspektíva hatalmas erővel ragadja ki a lényeges elemeket az idő kényszerű tagoltságából.

Szereplők. Vannak-e szereplői a tulajdonképpeni naplónak? Ha elég gyakran bukkannak fel, és mindig más-más helyzetben látjuk őket, a töredékekből kétségkívül összeáll egy kép. Kép ez, nem jellemzés, mert a naplőhelyzet csak személyiségük egy-egy vonatkozását mutatja be, mégpedig azt, amely a naplóíró szempontjából érdekes. Delacroix írja *Naplójában*: „Baudelaire meglátogatott; éppen egy állványon ülő kis nőalakban kezdtem dolgozni, melyet Thomas számára festek. Elmondta, hogy milyen nehézségek akadályozták Daumier-t abban, hogy képeit befejezze. Aztán Proudhonról beszélt, aki iránt csodálattal adózik, és akit szerinte a nép bálványoz.” Bau-

delaire-ről kétségkívül megtudjuk, hogy *mit mondott*, csak éppen azt nem tudtuk meg, hogy *ki volt* tulajdonképpen, semmit sem tudtunk meg a jelleméről. Ez persze nem Delacroix hibája, hanem a helyzeté: a társalgási helyzet a jellemformálás számára nem releváns.

A naplóíró politikai tudatossága és jellemfelismerő képessége mégis ki tudja ragadni a naplóíróat a társalgási helyzet kötöttségeiből. Széchenyi *Naplójában* Kossuth lényegi oldala sejlik fel előttünk, a maga átható mivoltában: „Őn elküldte feleségét... vigyázzon magára... én lövetek azokra, akik ellenünk vannak!” És egy odavetett mondat: „Olyannak tetszett nekem [ti. Kossuth], mint Marat!” Ez nem társalgási helyzet: a színt Kossuth fenyegető gesztusa uralja. A naplóíró politikai tudatossága még ezekben a számára tragikus pillanatokban is felülkerekedik a magánember szubjektívizmusán: Széchenyi nemcsak azt jegyzi meg politikai ellenfele szavaiból, hogy *rá* lövetne, hanem azt is, hogy *mindenkire* lövetne, aki kezét emelne a forradalomra. Ez a politikai tudatosság nem lebecsülendő szerepet játszik abban, hogy ez a *Napló* — műalkotás.

A történeti konfliktus a naplóírónak esélyt ad arra, hogy a szereplőket többé ne az Én árnykisérteteiként jelenítse meg, hanem hőskökké avassa őket, akik az én cselekedeteit indokolják. Az élet, a cselekvés dialektikája benyomul az idő rácsai közé, szétfeszíti azokat, a napló ábrázolásból teremtéssé változik — esztétikai minőséget kap. A nagy naplók nem véletlenül kötődnek nagy történelmi sorsfordulókhoz.

AZ ÍRÓK ÖNTELT LÉNYEK... (Új írás, 1976. 10.)

Németh László hagyatékából, 1957-ből való az íróra — és a korra — jellemző érdekes szövegrészlet, amelyet az *Új Írás* (filológiai magyarázat, pontosabb jegyzet nélkül) *Búcsú a kortársaktól* címmel ad közre. A vallomás címzettje Illés Endre, a neves esszéista, a *Krétarajzok* szerzője. Illés Endre könyvének olvasása jelenti az alkalmat az alkatilag tőle oly különböző Németh Lászlónak, hogy elgondolkozzon saját helyzetén, munkastílusán, kifejtse íróársairól kialakított nézeteit.

„Mint írtam is már Neked: diákkorom óta nem volt olyan barátom, aki engem ösztönözni tudott. Nem író, de ember sem senki, akinek ha egy kiadatlan félig kész munkám megmutattam, azt befejeztem volna. Az olvasók százai együtt tén tudtak ösztönözni, magános mindig

kedvem szegte. Lehet, hogy részben bennem volt a hiba. De ez annál feltűnőbbé teszi a te ritka különös képességedet, melyről annyi más íróársunk tanúskodik, hogy nemcsak kedvét nem szeged senkinek, de mint annyiszor tapasztaltam, az írás holtpontjain is túlsegítesz egy szerencsés biztatással. Aki csak szavaid hallaná, s hozzánk írt leveleidet olvasná [utalás Illés Endre kiadói tevékenységére], azt hinné, hogy valami olvasói eufória, könnyen gyülő lelkesedés vagy egyszerűen elnéző jóindulat az, amelynek ezt az íróban, tehát versenytársban oly ritka jóságot köszönheted. Hisz van más is, aki tettet — már csak nagysága tartozékaként — ezt a jóindulatot, az eredmény azonban mást bizonyít, a sarkalás csak a csüggesztő méregcepp pirula anyaga náluk...“

A hipertóniával küzdő, rendkívüli érzékenységéről ismert író meglehetősen csalódottsággal nyilatkozik az írók világában szerzett tapasztalatairól, s nem titkolt irigységgel szemléli Illés Endre otthonosságát ebben a világban; keresi e különbségre a magyarázatot. „Miért vesztettem el én ezt a világot, amelyhez nekem is megvolt a jussom? S hogy tudtad megőrizni, szinte az első ifjúkori kíváncsiságotod iránta Te? Tudnék persze fölhozni objektív érveket: hogy te úgy néztél az író világot, mint valami néznivalót, az emberi fauna egy érdekes darabját, egy megfigyelendő Sárretét, Kisbalatont, téged az érdekelt, ki, mi, s beérted vele, ha ezt megfejtetted. Én pedig az írókkal is úgy voltam, mint a családtagjaimmal, tanítványaimmal, a lehetőségeiket néztem, a képességeiből kirajzolódó eszmei lényt; az egész magyar irodalomban is azt, ami lehet belőle — s ehhez az Ideális Célishoz próbáltam egy kerekasztal társaságot szervezni — író-lovagokat, a magyar Grál elszánt köztársaságát. Az írók azonban, mint szívósabb, ellenállóbb, önteltebb lények, az ilyen közelítést még rosszabbul tűrik, mint más emberek, s makacs görcseik még jobban visszárúgják a fejszét. Legrosszabbul azonban az írófejedelmek tűrik, a betű hatalmasai, a hivatásos irodalomszervezők, akik az ilyen emberben a maguk jogainak a megcsorbítását látják...“

Mint annyiszor, Németh László itt is a szeretethiányra panaszkodik („Az írók azonban nem szerettek“) — panaszkodik még Babitsra és Móricz Zsigmondra is. Aztán egyik találkozását meséli el Weöres Sándorékkal; a leírás novellisztikussá kerekedik, a jellemzés alkotás-lélektani tanulmánnyá: két nagy író művéhez egyszerre kerülhetünk közelebb. A tőle tulajdonképpen idegen Weöres Sándorban Németh László hirtelen a

gondolkodó partnert ismeri fel: „Amikor elmennek, csodálatos frissnek, szabadnak érzem magam. Hiába, ez a legnagyobb öröm: a más fejében találkozni — nem átültetetten, hanem nedvében — a magunk gondolataival.“

A HALÁL ÚJRAFELFEDEZÉSE (La Pensée, 1976, 189.)

A rangos francia marxista folyóirat vezető helyen közli Michel Vovelle tanulmányát, amely a mai nyugati világ egyik jellemző tünetével, a halál újrafelfedezésével foglalkozik. A hagyományosan tabuként kezelt elmúlás újabban a nyugati szellemi élet középpontjába került. „Divatickk“ lett, a kiadók, a folyóiratok valóságos dömpinget indítottak el a halál különböző vonatkozásait elemző-tárgyaló könyvek, tanulmányok és gyűjtemények közlésével.

A szerző, aki egyébként maga is több munkát szentelt a *thanatológiának*, mindenekelőtt megpróbálja áttekinteni, illetve osztályozni a már szinte átfoghatatlan — több mint 200 címet tartalmazó — irodalmat. Megállapítja, a téma mai sajátos konjunktúrája a hatvanas évek közepén bontakozott ki, 1976 első évnegyedére már 20, e kérdést tárgyaló mű látott napvilágot. A *La Pensée* cikk-írója főként a francia nyelvű bibliográfiát elemzi, de nem hagyja figyelmen kívül az angolszász, a német és az újlatin nyelveket beszélő országokban közzétett irodalmat sem. Az időrendi egybevetés során Vovelle leszögezi, hogy ha az ötvenes évek végén jelentkező amerikai munkák kétségtelenül figyelemkeltő, ösztönző szerepet játszottak is, a jelzett tendenciát kiváltó okok mélyebb rétegekben találhatóak. Mielőtt azonban ezek feltárására vállalkozna, a tanulmányíró, aki egyébként „a mentalitások története“-ként közeledik vizsgáldásának tárgyához, a kiterjedt szakirodalom osztályozását végzi el. Felsorolásából kitűnik, hogy érdekes, és hozzátehetjük, jellemző módon a szociológiai, lélektani és antropológiai munkák 25%-os, az orvosi jellegűek pedig 13%-os arányban szerepelnek. Az osztályozás alcsoportjai között megtalálhatók még a kifejezetten etnológiai természetű, valamint a vallásos szemléletű művek, az irodalmi, művészi, illetve a tömegkommunikációs eszközök sajátos műfajaiba sorolható alkotások azonban kimaradtak az összegezésből. Számbavételükkel a vizsgált jelenség előretörése feltehetőleg még nyilvánvalóbbá válna.

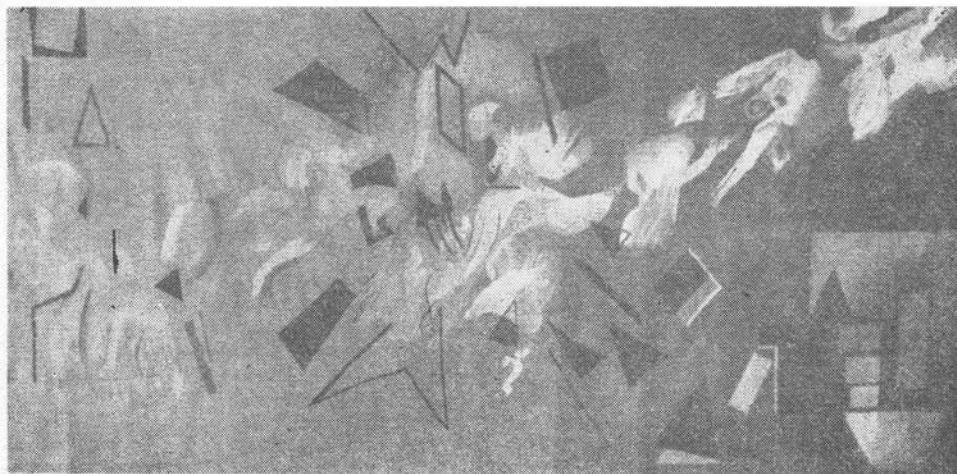
Figyelmet érdemelnek a tematikai ismerveket alkalmazó elemzés következtetései is. E kritérium alapján Michel Vo-

velle első helyen az ún. orvosi halállal szemben kifejezett kontesztációt tolmácsoló munkákat említi. Ide tartoznak a kórházakban, az elfekvőkben, az aggmeházakban tapasztalható állapotokat feltáró, az egyén az „emberhez méltó halál“-tól megfosztó praktikákat bíráló munkák. Az utóbbiak főként a tényleges halál kérdését a reanimáció erkölcsi-emberi vonatkozásait érintik. A „társadalmi helyzet különbözőségéből származó szerzők olyan jelenségekkel foglalkoznak, mint például a modern közlekedéstől elválaszthatatlan „autós halál“, mások viszont mélyebb összefüggésekre figyelnek, és felvetik a társadalmi egyenlőtlenség kérdését a halál vonatkozásában. Ebbe a kategóriába azok a tanulmányok tartoznak, amelyek a társadalmi helyzet különbözőségéből származó egyenlőtlenséget vizsgálják. Látható, ezek a vizsgálódások már az adott társadalom hatalmi és osztályviszonyait érintik. Nem hagyhatók figyelmen kívül azok az ankétok sem, melyeknek szerzői a haldoklók érzés- és gondolatvilágát vizsgálják.

Vovelle — igen helyesen — nem éri be azzal, hogy csupán leírja a többé már nem tabuként kezelt halál sokrétű jelenségvilágát. Választ keres arra a kérdésre, vajon *milyen tényezők* idézték elő az említett rendkívüli érdeklődést, a könyveknek, tanulmányoknak napjainkban tetőző inflációját. A megfogalmazott feleleteket ugyancsak csoportosítva, Vovelle kritikailag értékeli mind az idealista, mind a pozitívista fogantatásúakat. Míg az előbbieket például magyarázatként a „kollektív tudattalan“-ban végbement

változásokra utalnak, az utóbbiak — hagyományaik szellemében — megelégednek azzal, hogy megállapítsák: a változó körülmények megváltoztatják az erkölcsöket, szokásokat. A szerző hangsúlyozza mégis, hogy az igényes értelmezés nem torpanhat meg az adott társadalmi háttér konkrét értelmezése előtt. Így például szerintem nem lehet eltekinteni attól, milyen közeget jelent például a természetis szertartások szempontjából az a tőkés szolgáltatási hálózat, amely a halál kommercializálásából hűz hasznot. Ugyanígy nyilvánvaló, hogy az első szívátültetés időpontja (1967), majd az egyre gyakoribb különböző szervátültetések évei új meg új szempontokkal gazdagították a probléma hagyományos tárgyalását, a demográfiai változások pedig (az átlagos életkor meghosszabbítása, az idős korúak fajsúlyának növekedése) nyilván szintén fogékonyabbá tették a kérdés szakkutatóit és a közvéleményt. Nem szabad megfeledkeznünk Vovelle szerint arról a mozzanatról sem, amely különösképpen a nyugati országokban „a tragikum visszatérése“ megjelöléssel lépett fel. A természetszennyeződéssel, a nyersanyagforrások kimerülésével kapcsolatos baljós várakozások, prognózisok hordozta, illetve kiváltotta hangulatról van szó. Vovelle valamilyen összefüggést vél felfedezni e hangulat eluralkodása és a fejlett kapitalista országokban tapasztalható válságjelenségek között.

Befejezésésként a szerző önkritikailag állapítja meg, hogy a marxista filozófia és etika egyelőre még adós maradt a jelenség és a probléma megfelelő elemzésével.

Szabó Erzsébet: Diadal